

AZƏRBAYCAN DİLİ TERMINOLOGİYASININ TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFI (20-50-ci illər)

Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni inkişafında mühüm rol oynamış XIX əsr Azərbaycan dili terminologiyasının təşəkkülü və inkişafı tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcı olmuşdur.

Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin formalaşdığı dövrdən başlayaraq ta XIX əsrin əvvəllərində dilimizdə işlənmiş terminlərin əksəriyyəti, ərəb və fars dillərindən alınmışdır ki, bu proses milli dilimizin təşəkkül mərhələsinin əvvəllərindən etibarən zəifləyir. XIX əsrdən etibarən rus və Avropa sözlərinin termin kimi istifadə edilməsinə maraq və ehtiyac əvvəlki əsrlərdə hakim olan mənbənin (ərəb, fars dilləri) xüsusi çəkisini azaldır, rus dilindən alınma terminlərin üstünlük təşkil etməsi ilə elmi terminologiyanın sonrakı inkişaf meyli müəyyənləşir. XIX əsr Azərbaycan dili terminologiyasının əsas xarakterik xüsusiyyətləri ədəbi dilin sadələşməsi, xalq dilinə təması, ərəb və fars dillərindən gələn sözlərin seyrəlməsi, əksinə, rus dili və bu dilin vasitəsilə Avropa dillərindən alınan terminlərin kəmiyyət və keyfiyyətə çoxluğu ilə səciyyələnilir.

M.F.Axundov ümumən şərq xalqlarını, xüsusən azərbaycanlıların maarifləndirmə və yeni mədəniyyət aləminə daxil etmə yolu ilə feodalizm və din əsarətindən xilas etmək uğrunda mübarizə apararkən ictimai ünsiyyətin, mədəniyyətin ən kəskin silahı olan dil və əlifba məsələləri onun diqqət mərkəzində olmuşdur. Milli azadlığın, mədəni inkişafın əsasını M.F.Axundov xalqın savadlanmasında, dünyəvi elmlərin mənimsənilməsində, əlifba problemlərinin həllində görürdü.

M.F.Axundov ərəb əlifbası ilə oxumağın, yazmağın çətinliyini hələ uşaq ikən şəxsən öz üzərində hiss etmiş, yetkin gənclik çağlarında Azərbaycan dilindən Tiflis qəza məktəbində dərs dediyi 1836-1840-cı illərdə bir müəllim kimi bu əlifbanın təlim-tədrisdə yaratdığı maneə və çətinliklərlə qarşılaşmış, dərslərin çapında əngəl törətdiyinin şahidi olmuşdur. Bunun əsasında yeni əlifba yaratmaq ideyası formalaşmış, ömrünün sonrakı 20 ili isə bu ideyanın bilavasitə həyata keçirilməsi uğrunda mübarizəyə həsr etmişdir.

Bu boşluq böyük sənətkarı ömrü boyu düşündürmüş və ana dilimizin terminologiyasını iki istiqamətdə inkişaf etdirməyi lazım bilmişdir: a) Azərbaycan dilinin öz sözləri olduğu halda, ehtiyac olmadan ərəb-fars alınmalarının qarşısını almaq; b) rus dili ilə qarşılıqlı əlaqənin olması, çünki rus dili vasitəsilə alınan terminlər elmi-fəlsəfi dünyagörüşün inkişafı üçün çox gərəklidir.

M.F.Axundovun termin yaradıcılığı müasirliyi ilə seçilir. O, rus-Avropa dillərindən aldığı terminlərdən bəzilərini olduğu kimi qəbul edib işlətdiyi halda, bəzilərinə Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilər artıraraq onlardan yeni terminlər düzəltmişdir. Məsələn: aristokratlıq, fanatıqlıq, patriotluq və s. terminlər bu qəbildəndir.

M.F.Axundov əsərlərində fəlsəfi, hüquqi, siyasi, hərbi, tarixi, dini, filoloji terminlərdən geniş istifadə etmişdir. Bu terminləri mənşəyinə görə iki yerə ayırmaq olar:

1) Ərəb-fars mənşəli terminlər: kimya, nəbatat, elmi-nücum, tamaşaxana, qafiyə, nəsr, nəzm, rüsum, vəhdət, millət, hikmət və s.; 2) rus-Avropa mənşəli terminlər: poeziya, teatr, literatur, sivilizasiya, filosof, patriot, parlament, despot, proqres, teleqraf və s.

M.F.Axundov paralel terminlərdən də istifadə etmiş və bununla dildə vətəndaşlıq hüququ qazanan terminləri ayırd etmişdir. Məsələn, onun işlətdiyi “tərcümeyi-hal” — “biografiya” terminlərindən indi ikincidən daha çox istifadə olunur. Birinci (tərcümeyi-hal) struktur cəhətdən Azərbaycan dilinin terminoloji modellərinə uyğun gəlmir. Ona görə də həmin söz semantik funksionallığını da itirir.

Oxucu üçün qaranlıq qalmamaq üçün M.F.Axundov özünün yaratdığı, dilə yeni gətirdiyi terminlərin də mənasını izah edirdi. Bu izah, aydınlaşma tərcümə lüğətlərindəki kimi edilir. Məsələn, aşağıdakı sözlərin izahı bu cəhətdən maraqlıdır: Teatr, yəni tamaşaxana, əksərən də ensiklopedik şərhəndə ibarət olur. Aktyor - o vaxt dram sənətinin ustaları ki, fransızca onlara “acteur” deyirlər, hər birisi xüsusilə bir əhvalatın oxşatmasını göstərirlər, tamaşaçılar isə onların danışdıqlarına qulaq asırlar.

Literatur ibarətdir hər növ təsnifdən, gah nəsr ilə ola, gah nəzm ilə: *Poeziya* ibarətdir o növ inşadan ki, şamil ola bir şəxsin, ya bir tayfanın əhvalatının və əxlaqının kəmə hüvə həqqəhü bəyanına və ya bir mətləbin kəmə hüvə həqqəhü hərhinə və ya elmi-təbiət əvzasının kəmə hüvə həqqəhü vəsfinə nəzm ilə fəvqəl-qayə kövdət və əxlaqın kəmə hüvə həqqəhü bəyanına və ya bir mətləbin kəmə hüvə həqqəhü şərhinə və ya elmi-təbiət əvzasının kəmə hüvə həqqəhü vəsfinə nəzm ilə fəvqəlqayə kövdət və təsirdə və s. [1, s. 75].

Bu yolla terminlərin ictimai-fəlsəfi mahiyyəti açılır. *Depotizm, revolyusiya, patriot* və s. ictimai-siyasi terminlərin mənasını izah edəndə də M.F.Axundov klassik yolla getmir. Geniş şərhətmədən istifadə edərək böyük siyasi mətləblərə toxunur. Məsələn, “*patriot*” ibarətdir o kimsənədən ki, Vətən təəssübü üçün və millətin məhəbbəti üçün can və malına müzayiqə etməyə və öz Vətəninin və millətinin mənfəəti və azadiyyəti üçün san və cəfəkeş ola. Bu halət və xasiyyət həmişə qeyrətmənd şəxslərdə bürüz edər. O cümlədən, bizim peyğəmbərdir ki, öz vətəni Ərəbistanın və bilxüsus Məkkənin ki, öz əşirəsi Qureyş onda sakin idi, səadət üçün ümuri-əziməyə və şaqqəyə iqdəm etdi.

Alınma terminlərin orfoqrafiyası məsələsi də çətinlik yaradırdı. Böyük mütəfəkkir rus dilindən alınan terminlərin ərəb əlifbası ilə düzgün yazmağın mümkün olmamasını çətinlik hesab edirdi. Bu işi asanlaşdırmaq üçün o, ərəb əlifbasına asan bir əlifba əlavə edilməsini faydalı hal hesab edirdi. M.F.Axundov ilk dəfə olaraq Azərbaycan dili terminologiyası əsasında terminoloji lüğətlərin çapı, tərtibi məsələsini də ortaya atmışdır.

¹²⁷ AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

M.F.Axundov ayrı-ayrı fəlsəfi anlayışların ifadəsi üçün Azərbaycan dilinin öz lüğət tərkibini əsas götürmüş, müxtəlif elmlərin azərbaycanlılar tərəfindən öyrənilməsi işində ana dilində terminlər yaradılmasını zəruri şərt hesab etmişdir. 1872-ci ildə Mirzə Yusif xana göndərdiyi məktublarından birində yazırdı: “Onların (azərbaycanlıların - N.H.) mədəniyyət aləmində geridə qalmasının səbəbi, ancaq elmləri və sənətləri öyrənmək vasitəsinin yoxluğu... Biz tibb, fizika, riyaziyyat, məişət elmi və bu kimi elmləri və sənətləri necə öyrənə bilərik?... Bizim əlifbamızda avropalıların işlətdikləri yeni islahatları olduğu kimi saxlamağa məcburuq. Belə olduqda, bizim əlifbamızda bu islahatları necə düzgün yazıb oxuya bilərik”^[1, s. 317].

C.Qəhrəmanov yazır: “M.F.Axundov özü Azərbaycan dilinin inkişafı prosesində özlərinə vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb-fars sözlərini geniş şəkildə işlətməmişdir. Əlbəttə vaxtilə M.F.Axundovun ifadə etdiyi ərəb-fars mənşəli terminlərdən bəziləri Azərbaycan dilinin inkişafı prosesində onun lüğət tərkibindən çıxmış, həmin terminləri Azərbaycan sözləri, yaxud rus və Avropa sözləri ilə əvəz etmişdir”^[9].

“M.F.Axundov bütün təfəkkür hüceyrələri ilə yenilikçidir, o, təkcə ədəbiyyatımızda deyil, bütövlükdə mədəniyyətimiz tarixində era başlayır. V.G.Belinskiyin Lomonosov haqqında “o bizim ilk universitetimizdir” təyini Azərbaycan mədəniyyəti tarixində M.F.Axundova düşür. O, dramaturgiyamızı başladı, nəsrimizi yeni məcraya saldı, ilk dəfə ədəbi dil nəzəriyyəsi ilə məşğul oldu, orfoqrafiya, orfoepiya, durğu işarələri, terminologiya kimi dil quruculuğu işləri gördü, əlifba ilə bağlı ideyası və fəaliyyəti dil Q quruculuğu dairəsindən çıxıb xalqın bütöv maarif-pedaqogika və mədəniyyət y sahələrini əhatə etdi, tarix və coğrafi biliyini göstərdi və istedadlı filosof kimi şöhrətləndi, inqilabi fikrimizin ilk “Şahin quşu” oldu, ilk professional tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi yetişdi, bütövlükdə xalqımızı müasir- qabaqcıl fikir inkişafı yoluna yönəltdi. Bununla belə, əlbəttə, mədəniyyətimiz tarixində onun obrazı böyük dramaturq, novator nasir, görkəmli bədii söz ustası kimi daha canlıdır”^[2, s.120].

Azərbaycan ictimai-bədii, elmi-fəlsəfi fikir inkişafı tarixinin öz zamanəsinədək milli zəmində ən yüksək zirvəsini fəth edən böyük mütəfəkkirin ana dilinin inkişafı haqqında olan arzuları xalqımız tərəfindən həyata keçirildi.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan terminologiyasının inkişafından danışarkən ilk növbədə böyük Azərbaycan maarifçisi Həsən bəy Zərdabinin və onun nəşr etdirdiyi “Əkinçi” qəzetinin də rolu xüsusi qeyd edilməlidir.

Həsən bəy Zərdabinin “Əkinçi” qəzetində, eləcə də başqa qəzet və jurnallarda çap etdirdiyi məqalələr öz məzmununa görə müxtəlif olduğu üçün onun işlətdiyi terminlər də çeşidlidir. Bu terminləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Tibb terminləri: çiçək, yatalaq, taun, vəba, qızılca, nəbz, süd dişi, işlətmə, babasil, sinə naxoşluğu, gözağrısı, xörəkəparan (qida borusu), nəfəs düdüyü, nəfəs borusu, həkimbaşı, öd kisəsi, isal (ishal) və s.;

2. Kənd təsərrüfatına aid terminlər: qaramal, mal-qara, barama, dərz, ələf, payız buğdası, alağ otu, toxum, şitil, şoran, qazma, barama qurdu və s.;

3. Coğrafiya, geologiya və astronomiya terminləri: Yer, Gün (Günəş), Ay, Qolfstrim axıntısı, Ay tutulması, Gün tutulması, ulduz, göy cisimləri, Şimal, Ay fazası, fəza, daş kömür qatı, əhəng qatı və s.

Qəzet termin yaradıcılığında üç mənbəyə əsaslanırdı: ana dilinə, ərəb-fars dillərinə, rus-Avropa dillərinə.

“Əkinçi”nin termin yaradıcılığı üçün əsas mənbəyi Azərbaycan xalq dili olmuşdur. Qəzetdə canlı xalq dilindən və ayrı-ayrı dialektlərdən geniş istifadə edilmiş, bir çox sözləri məhdud məhəlli çərçivədən çıxarılıb ilk dəfə mətbuat səhifələrinə daxil edilərək, ümumxalq malı olmuşdur. O, (H.Zərdabi — N.H.) xalq arasında işlənən müxtəlif peşə və sənətlərə aid söz və istilahları xalq mühitindən elm mühitinə keçirməklə, elmi termin yaradıcılığı işinin bünövrəsini qoymuş və elmi — populyar dilin ilk nümunəsini vermişdir^[5, s. 185].

“Böyük Əkinçi” (H.Zərdabi nəzərdə tutulur) qəzet vasitəsilə dilimizə aşağıdakı sahələrə aid olan terminləri də gətirmişdir: mətbuata aid terminlər: çap, çapxana, nömrə, vərəq, müxbir, elannamə, basmaxana, münşi (naşir), jurnal, mühərrir, daş basması və s. İctimai-siyasi, elmi terminlər: dövlət, cəmiyyət, icma, akademiya, millət, qətnamə, birda, bank, gömrüqxana və s. Maliyyə və ticarətə aid terminlər: plan, vergi, statistika, karxana, medaxil, məxaric, qiymət, tamojna xərci və s. Hərbi terminlər: atış, tezətilən, dəmirköynək (zireh).^[7]

“Əkinçi”nin öz əməkdaşları, xüsusilə, H.Zərdabi tərəfindən də fərdi terminlər yaradılmışdır: yastı qaytan (lent mənasında), gizli tel, şişə düdük, canlı şeylər, müştəri (abunəçi), şərəkətçi, anbarçı, mancılıqçı, məsləhətxana, çapxanə, azarluxanə və s.

M.F.Axundov kimi, H.Zərdabi də qəzetdə yaranan terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığını tapa bilməyəndə, onların izahını və tərcüməsini də vermişdir. Məsələn: “senzura” - dövlət tərəfindən qəzetlərə baxmaqdan ötrü müəyyən olan divanxanə; kübrə-əkin yerini qüvvətli edən şeylər və s. H.Zərdabi terminlərdən ümumxalq danışığı dilində olduğu kimi istifadə edirdi. Məsələn: tel, akuşka, podrat, bez, mağaza, nəf, müştəri, uşqam, dilmanc, gilavar və s.

Publisist alim dialekt və şivələrimizdə olan terminoloji sözlərdən də müvafiq qaydada istifadə edə bilirdi. Məsələn: qarayara, titrəmə, qarğaduzu, şoran və s.

Dialektlərimizdən, canlı xalq dilinin zəngin xəzinəsindən faydalanaraq yeni termin yaratmaq prosesində “Əkinçi”nin mövcud təcrübəsi bu gün də gərəkli nümunə ola bilər.

Termin yaradıcılığında ayrı-ayrı sözlərə fəli sifətlərin artırılması üsulu da əlverişlidir. Bu üsuldən də “Böyük Əkinçi” bacarıqla istifadə etmişdir: suçıxardan (nasos), tezətilən (tüfəng), buzkəsən (kotan), ağacmişarlayan (zavod) və s.

Bütövlükdə XIX əsr, xüsusilə də “Əkinçi” qəzetinin terminoloji yaradıcılıq faktı qiymətli və təqdirəlayiqdir. Azərbaycan dilində elmi terminologiya yaradılmasında “böyük Əkinçi”nin xidmətləri əvəzsizdir. XIX əsrin ortalarından

başlanan elmi terminlərin yaradılması, intişar dairəsinin getdikcə genişlənməsi ədəbi dilimiz və mədəniyyətimiz tarixində mütərəqqi bir hadisədir və bu tarixi ənənə dilimizin, mədəniyyətimizin öz tarixi kökü üstündə qurulduğunu nümayiş etdirir.

Termin yaradıcılığı tarixini dəqiq öyrənmək və tədqiq etmək üçün dövrün (XIX əsr) terminoloji lüğətləri, daha doğrusu tərcümə lüğətləri köməyə gəlir. Çünki dilin lüğət tərkibinin ən mütəhərrik və ən çox inkişaf edən hissəsi olan terminologiya özü leksikoloji tədqiqat zəminində müstəqil bir sahə təşkil etmişsə də, hər halda, lüğətçiliklə bilavasitə bağlıdır. XIX əsrdə bütün elm sahələri üzrə terminologiya tam sabitləşməmişdi. Lakin ictimai-siyasi, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, kənd təsərrüfatı və s. sahələrə dair terminlər formalaşmaqda idi və bu cür terminlər ümumi tərcümə lüğətlərinə daxil edilirdi.

Bu dövrdə demək olar ki, termin yaradıcılığında vahid bir prinsip olmamışdırsa da, terminologiyanın mənbələri genişlənməmiş, ərəb və fars dilləri yeganə və əsas mənbə sayılmamışdır. Termin yaradıcılığında rus-Avropa dillərindən geniş istifadə olunmağa başlanmışdı. Həmin dövrdə elmi terminologiya yaradıcılığında Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranan terminlərin sayının çoxalmasının bir səbəbi də, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin nüfuzunun artması idi. Bu lüğətlərdə termin yaradıcılığı haqqında ayrıca danışılır. Lakin burada verilmiş sözlərin əksəriyyəti ayrı-ayrı elm sahələrinə aid terminlərdən ibarətdir.

XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan dilindən tədris işində, rəsmi yazışmalarda çox az hallarda istifadə olunurdu. Azərbaycan dilindən yalnız XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq mətbuat dili kimi istifadə olunmağa başlamışdır. Bununla yanaşı, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən dilimizdə ictimai-siyasi, filoloji, qismən də dəqiq elmlərə ad terminologiya yaranmağa başlayır. Heç təsadüfi deyil ki, Azərbaycan dilində elmi üslubun təşəkkülü də məhz XIX əsrin ikinci yarısına aid edilir [8].

XX əsrin əvvəllərində tarixi şərait mühüm faktlarla səciyyələnir. Azərbaycanda, xüsusən də Bakıda fəhlə hərəkatı və tətilləri geniş yayılırdı. Siyasi tətil və mitinqlər keçirilirdi. Həmin tədbirlərdə — siyasi təşkilatlarda, fəhlə dərnəklərində siyasi terminlər işlədilir. İlk dəfə olaraq, sosial-demokratiya, fəhlə ittifaqı, tətil və s. bu kimi terminlər yaranmağa başlayır. Yeni anlayışlar, yeni terminlər sağlam ideyanın, aydın analitik düşüncənin məhsulu kimi meydana çıxırdı. Bütün bu amillər dövrün termin yaradıcılığının inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Yeni ictimai-siyasi terminologiyaya demokratik mətbuatın təsiri aydın duyulur. [3, s. 36]

Bu dövrün mətbuatında işlənmiş yeni terminlər struktur-semantik cəhətdən rəngarəngdir. O dövrdə yaranmış terminlərin məna anlayış xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. İctimai hərəkatla əlaqədar olan terminlər: siyasi tətil, iqtisadi tətil, iqtisadi tələbnamə, siyasi hüriyyət, ictimai inqilab, ictimai hərəkat, cahan inqilabı, səkkiz saatlıq iş günü, qələm azadlığı, ümumi tətil, millət ayrılığı, milli ədavət, seçki kuponları, xalq duması, ədalət vəkilləri, fəhlə vəkilləri.

2. Müxtəlif partiyalarla və təşkilatlarla əlaqədar terminlər: kommunizm, bolşevik, sülh komitəsi, siyasi firqə, fəhlə firqəsi, Şura firqələri, işçilər ittifaqı, inqilabçılar bürosu, sol inqilabçılar, kadet, eser, menşevik, daşnak, müsəvat, anarxist, millətçi, sağlar, şovinist, müsəvatçı, yarım sosialistlər, qəsbkarlar ittifaqı, ittihad firqəsi, bəsirətçi.

3. Siniflərlə və antoqonist ziddiyyətlərlə bağlı terminlər: milliyət, millətpərəst, işçi, mülkədar, fəhlə sinfi, sərəvətdar cəmiyyət, sərəvətdar hökumət, istismarçı siniflər, hüquq mübarizəsi, ağalar silki, tacir silki, zavod fəhlələri.

4. Yeni yaranan idarə və təşkilatları bildiren terminlər: şura, sovet, komissar, fəhlə şuraları, Şura hökuməti, maarif komissarı, uşaqlar ocağı, xalq hökuməti, fəhlə hökuməti, Sovet hökuməti, təftiş komissiyası, kəndçi şuarları.

5. İmperialist və vətəndaş müharibələri, ordu ilə əlaqədar terminlər: könüllülər, qaragüruhlar, mübarizə cəbhəsi, xarici düşmən, daxili düşmən, ağ ordu, dünya imperializmi, dərdlər şurası, burjua batalyonları, dəstə başı – komandır, topçu dəstəsi, qırmızı qoşun, bolşevik flotu, qırmızı qvardiya, qızıl əsgər, ordu komandanı sualtı qayıq, rota komandiri, orduq ştabı və s. [6, s. 5].

1922-ci ildə N.Nərimanov və S.Ağamalıoğlunun bilavasitə təşəbbüsü ilə respublikada terminoloji işə rəhbərlik etmək və bu işi qaydaya salmaq üçün xüsusi orqan - Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası yanında İstilah Komissiyası təşkil edildi. Komissiyanın sədri Tağı Şahbazi idi. Bir il sonra Terminologiya Komissiyası Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanına köçürüldü və S.Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə fəaliyyətini davam etdirməyə başladı. İstilah Komissiyası həmin dövrdə məktəblərin çox kəskin olan ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə riyaziyyat, coğrafiya, təbiət və başqa fənlərə aid bir sıra terminlər hazırlayıb nəşr etmişdi. 1921-ci ildə “Təfsirli xalq lüğəti”, 1922-ci ildə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanındakı İstilah Komissiyası tərəfindən cəbr, həndəsə, coğrafiya və təbiət fənlərindən termin lüğətləri, 1924-cü ildə “Dəmiryol işlətmə istilahları”, “İdarə istilahları”, 1926-cı ildə “Nəbatat istilahları”, “Hüquq istilahları lüğəti”, “Topçuluqdan döyüş istilahları”, 1927-ci ildə “Kimya istilahları” çap olunmuşdur. Müəllim və görkəmli maarifçi Qafur Rəşad Mirzəzadə bir qrup müəllimlə birlikdə coğrafiya terminlərinə aid ayrıca lüğət hazırlamışdı. Lüğətdə əvvəlcə həmin dövrdə rus dilində işlənməkdə olan coğrafiya terminləri verilmiş, sonra isə onların azərbaycanca qarşılığı müəyyənləşdirilmişdi.

Lüğətin tərtibçiləri terminlər üçün qarşılıq yaradarkən ana dilinin öz sözlərindən maksimum dərəcədə istifadə etmək prinsipini əsas götürmüşlər. Məsələn, coğrafiya – yerbil, hidroqrafiya – subil, əhali - yaşaq, sənaye – törədiş, zəlzələ – titrənmə və s.

Həmin ildə Qafur Rəşadın “Təfsirli xalq lüğəti” adlı ikinci lüğəti çapdan çıxır. Bu lüğət XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının mənzərəsini aydın əks etdirir. Lüğətdə çoxlu miqdarda beynəlmiləl termin Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Ayrı-ayrı terminlər üçün qarşılıq müəyyənləşdirilərkən anlaşılmaz ərəb və fars sözləri işlədilmişdir: “qiqjena” – “hifzu – sihhə”, “atmosfera” – “həvayi-nəsimi”, “prezident” – “rəisi-cümhur”, “prezidium” – “heyəti-rəyasət”, “termometr” – “mizanül-hərarət” və s.

Lakin bütün bu nöqsanlara baxmayaraq, XX əsrin I rübündə hazırlanıb nəşr edilən terminoloji lüğətlər sonrakı dövrdə yaradılan rusca-azərbaycanca və azərbaycanca-rusca lüğətlər üçün təməl daşı idi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilində elmi termin yaradıcılığı məsələsi görkəmli ictimai xadim, yazıçı və publisist N.Nərimanovu da düşündürmüşdür. Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminologiyanın formalaşması, zənginləşməsində N.Nərimanovun fəaliyyəti iki istiqamətdə gedirdi: a) Azərbaycan dilinin Avropa dillərinə məxsus beynəlmiləl xarakterli terminlərlə zənginləşdirilməsi; b) həmin terminlərin dildə düzgün mənimsənilməsi və unifikasiya edilməsi.

N.Nərimanov XX əsrin əvvəllərində “İrşad”, “Həyat”, “Yeni iqbal”, “Bəsirət” qəzetlərində dərc edilmiş publisist yazılarında bir sıra terminlərin (ictimai-siyasi, pedaqoji-psixoloji, tibb, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik və s.) semantikasını maraqlı dil faktları ilə izah etmişdir. Bu, böyük sənətkarın publisistik üslubuna xas olan cəhətlərdəndir. Ana dilimizin təmizliyi və saflığı uğrunda səylə çalışan demokrat yazıçı terminlərin mənasını izah etməklə onların daha tez başa düşülməsinə, kütləviləşməsinə kömək etmək istəmişdir. Yazıçı terminlərin məna və mənşəyini izah edərkən, həmçinin müsəlman aləminin geri qalma səbəblərini, teatra həvəs göstərməmələrini və s. tənqid edir, “dünya beş gündür” əqidəsi ilə yaşayanların fikirlərini pisləyir, dərdlərimizə çarə axtarır, millətin istiqbalı və gələcəyi üçün düz yol - saf, sağlam, dəyanətli yol göstərir.

N.Nərimanovun işlədiyi və izah etdiyi terminlər, əsasən aşağıdakılardır:

Duma – sözü rus lisanında “fikir” deməkdir. Yəni nəyin bərsində və nə tövr fikir etməyə ixtiyarınız var, heç kəs mane olmaz.

Sosializm – latınca “yoldaş” deməkdir, yəni biz deyirik bir vaxt olacaqdır ki, insanlar bir-birinə yoldaş, müttəfiq olacaqdır.

Teatr – böyüklər üçün bir növ məktəbdir. Necə ki, uşaqlar məktəbdən gözəl şeylər əxz edirlər, elə də bizlər teatrdan gözəl sifətlər əxz edirik.

N.Nərimanov *nağıl* və *hekayə* terminlərinin mənasını belə fərqləndirir. Nağıl ilə hekayənin təfəvütü var. Nağıl ol hekayədir ki, ittifaq düşməyiblər. Lakin hekayədə ittifaq düşmüş şeyin bərsində söylənir. “Məsəl” məsələdən qələt olduğu kimi nağıl da nəqlədən qələtdir.

Təlqin – tibbi termdir. Təlqin vermək və təlqinə uymaq böyük bir halətdir. İndi bir para həkim “təlqin” ilə müalicə edir, naxoşun azarı da olmuş olsa, “səndə heç bir şey yoxdur” deyib naxoşu sakit edir.

Əqidə – inanılan şey, etiqad, inam deməkdir. Yəni insan bir şeyə inanır, ona ibadət edir, onu hər şeydən müqəddəs bilib ruhunu, aqlını, tam vücudunu onun yolunda sərf etməyə çalışır.

İctima – toplanma deməkdir. Yəni bir çox adamın bir yerdə yığılması. İctimai-toplama nə olmağını, bir insandan savayı, qeyri-canlı şeylər də bilir, düşünür. Arı ictiması, qarınca ictiması.

Beləliklə, N.Nərimanovun publisistikası terminlərin semantik izahı baxımından bu gün də öz dəyərini itirmir. Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminologiyanın inkişafında, zənginləşməsində və unifikasiyasında onun rolu inkaredilməzdir.

XX əsrin əvvəllərindəki dərsliklərdə də ayrı-ayrı elm sahələrinə aid terminlər işlənmişdir. Rəşid bəy Əfəndiyevin 226 səhifəlik “Bəsirətül-ətfal” kitabında nəzm, *nəsr*, *əruz vəzn*, *məsnəvi*, *rübai*, *ağı*, *tərcibbənd*, *tərkibbənd* və s. ədəbiyyatşünaslıq; *üfüq*, *cəhət*, *qiblə*, *cənub*, *günçixan*, *günbatan*, *şimal*, *yer*, *dərə*, *təpə*, *dağ*, *düz*, *mianülhava* (*barometr*), *dərya*, *çay*, *duman*, *bulut*, *yağış*, *qar*, *yanardağ* (*vulkan əvəzinə*) və s. coğrafi terminlərə rast gəlirik.

1904-cü ildə Bakıda Azərbaycan dilində nəşr edilən iki cildlik “Tərcümeyi-töhfəi Nəsuhe” kitabında bu cün coğrafi ədəbiyyatda elmi termin kimi istifadə etdiyimiz *yer*, *su*, *çay*, *quru*, *kanal*, *boğaz*, *təpə*, *səth*, *sahil*, *şəlalə*, *şəhər*, *dağ səhra*, *yağış*, *qütb*, *düz*, *hava*, *iqlim*, *meşə*, *məmləkət*, *paytaxt*, *hüddud*, *sərhəd*, *qərb*, *şərq*, *cənub*, *şimal* və s. sözlər vardır. Bu kitabda *dəniz* termini *dərya*, *gəl-bəhirə*, *dəryaçə*, *okean-mühit*, *vulkan-bürkan*, *ada-cəzirə*, *yarımada-şibəcəzirə*, *körfəzxəlic*, *uzunluq-tul*, *en dairəsi-ərz*, *çay-nəhr*, *dağ-cibal*, *ekvator-xətti istiva*, *yer kürəsi-kürreyi-ərz*, *ovalıq-alçaq yerlər*, *bağlar-bağat* şəklində verilmişdir.

Qafur Rəşadın 1909-cu ildə çap edilən “Qafqaz coğrafiyası” kitabında coğrafi terminlərin müəyyən toplusuna rast gəlmək olur: *dəniz*, *düzlük*, *qumluq*, *ova*, *quraqlıq*, *vulkan*, *göl*, *yağmur*, *əkənəcək*, *dəhnə*, *şosse yolu*, *mədən suları*, *dərə*, *silsilə*, *mahal*, *ixracat*, *dağ dərələri*, *çəmən*, *yarımada*, *çay*, *sənaye və ticarət*, *tunel*, *əhali*, *quru yolu*, *su yolu*, *yaşlaq*, *nəhr* (*ərəbcə “çay”*), *bəhr* (*ərəbcə “dəniz”*), *bəhmən* (*ərəbcə qar uçqunu*).

Azərbaycan dilində ilk coğrafiya dərsliyinin müəllifi də Qafur Rəşaddır. Dərslik 1922-ci ildə nəşr edilmişdir. “Ümumi coğrafiya” adlanan bu kitabda, müəllif, əsasən, Azərbaycan coğrafi terminlərini (*yer*, *dağ*, *təpə*, *çay*, *dəniz*, *bulaq*, *dərə*, *su*, *ada*, *yarımada*, *burun*, *çöl*, *ovalıq*, *göl*, *bataqlıq*, *yağmur*, *duman*, *bulut*, *yağış*, *qar*, *şeh*, *dolu*, *qırov*, *külək*, *hava*, *yel*, *çovğun*, *tufan*, *meşə* və s.) işlətməyə cəhd göstərmişdir.

Dərslikdə işlənmiş terminləri mənşəcə aşağıdakı kimi qruplara ayıra bilərik:

1. Ərəb mənşəli: *nəhr* (çay mənasında), *qiblənüma* (kompas mənasında), *kürreyi-mücəssimə* (qlobus mənasında), *məhvəri-ərz* (yer oxu mənasında), *hərəkəti-sənəviyyə* (illik hərəkət), *xüsuf küsuf* (ay tutulması, gün tutulması), *xətti-istiva* (ekvator mənasında) və s.

2. Latın-yunan mənşəli: *vulkan*, *krater*, *bazis*, *lava*, *atoll*, *passat*, *musson*, *fyon*, *tromba*.

Daim termin yaradıcılığında yeniliyə meyli edən Qafur Rəşad “təpə” sözünü iki mənalılıqdan qurtarmaq üçün zirvəni “təpə”, beş yüz metrədən alçaq olan dağları isə “bala dağ” adlandırır. “Dağlıq ölkələr” söz birləşməsinin yerinə “Dağıstan” terminini işlətməmişdir.

Qafur Rəşadın Məhəmməd Sadiq Axundovla birlikdə yazdığı “Rəhbəri-sərf” (Bakı, 1918, 2-ci çapı) əsərində isə bəzi dilçilik terminləri (söz, səs, cümlə, hərf, isim, sifət, ismi-ədəd, ismi-ışarət, mümşamat, zəmir, məsdər, fel, rəbt siqələri, ədvat və s.) haqqında müxtəsər məlumat verilir.

Ümumiyyətlə, 20-50-ci illərdə Azərbaycan dili terminologiyasının tarixi inkişafı dövrü üçün uğurlu hesab etmək olar. Belə ki, bu illərdə dilimizin terminologiyası həm öz daxili imkanları hesabına, həm də birbaşa sözlənmələr hesabına zənginləşərək hər bir kəsdə, hər bir elm sahəsində tələb olunan hər hansı bir anlayışı yaratmış və müəyyən çətinliklər, qismən də olsa, aradan qaldırılmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Əsərləri. II cild. 1938, s. 75, 317.
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə, s. 120.
3. Hüseynova N.C. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi (1920-90-cı illər). Bakı: Nurlan, 1994, s.36.
4. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1975, s. 70, 48.
5. Orucov Ə.H. “Əkinçi” qəzetində istilah yaratmaq məsələsi haqqında. Azərbaycan SSR EA məruzələri, 1947, №4, s.185.
6. Salmanova G. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin zənginləşməsində bolşevik mətbuatının rolu. (1905-1920-ci illər). Bakı: Dilçilik məcmuəsi, 1957, s. 21-22.
7. Terminlər “Əkinçi” qəzetinin müxtəlif nömrələrindən (1875, №3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10) götürülmüşdür.
8. Адилов В. Научный стиль азербайджанского литературного языка XIX. Автореферат канд. диссе., Баку, 1980.
9. Каграманов Дж. «К вопросу об изучении философских терминов азербайджанского литературного языка». Уч.зап. АГУ. им.С.М.Кирова, Баку, 1956, №7.

Формирование и развитие терминологии Азербайджанского языка (20-50-е гг.)

Резюме

В статье анализируется влияние общественно –политических факторов на развитие различных наук, в том числе и на языкознание. На примере терминологических словарей, публицистических материалов рассматривается состояние азербайджанской терминологии (20-50 гг.).

Formation and development of the terminology of the Azerbaijan language (20-50 years)

Summary

In the article is analysed the influence of the social-political factors the development of different sciences including linguistics. The condition of Azerbaijan terminology is considered by means of terminological dictionaries, publicistic materials at the end of (20-50 yers).

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova